

TEVBE SÜRESİ'NİN 29. ÂYETİ ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Some Thoughts on the Verse 29 th Surah of the Tawba

Yrd. Doç. Dr. Ziya ŞEN
D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi
ziyasen@hotmail.com

Özet: Bu makalede, Tevbe sûresinin 29. âyeti üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır. Önce âyetin anlamı verilecek, özellikle âyetin üzerinde duracağımız bölümünün meallerdeki farklılıkları zikredilecektir. Daha sonra da âyetin tümü hakkında genel bilgi verilerek 'cizye', 'yed' ve 'sâğîrûn' kavramları incelenecektir. Bu konuyu incelememizin sebebi, müfessirlerden bazılarının bu âyetteki 'sâğîrûn' kelimesinden hareketle gayri müslimlere aşağılayıcı şekilde muamele edilmesi gerektiğini savunmaları ve bazı Batıların da Tevbe sûresi 29. âyette birtakım problemler olduğunu iddia etmeleridir.

Anahtar Kelimeler: Savaş, Ehl-i kitap, cizye, el, boyun eğdirmek.

Abstract: In this article, we study the 29. verse of the chapter of the Tawbah. Firstly, some brief information about the verse and its meaning will be given. Then we will analyze the some terms i.e. *jizyah*, *yad*, *saghirun* in the mentioned verse from the different Quranic translations. We analyzed it, because some commentators argue that non-muslims should be humiliated. Also some western scholars say that this verse has some problems.

Key Words: Fight, the people of the scripture, tribute, hand and subdue.

GİRİŞ

Bu çalışmamızda, Kur'an-ı Kerim'deki sıralamaya göre 9. sûre olan Tevbe sûresinin 29. âyetinde yer alan (حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ) ifadesi üzerinde durmak istiyoruz. Ancak biz, araştırmamızı özellikle buradaki üç kavram üzerinde yoğunlaştırmaya çalışacağız. Bunlar 'cizye', 'an yed' ve 've hum sâğirûn' ifadeleridir. Âyetin üzerinde duracağımız bölümünün daha iyi anlaşılabilmesi için söz konusu pasajın tümünün genel bir değerlendirmesini de yapmaya gayret edeceğiz.

9/630 yılında Mekke'nin fethi sonrasında gerçekleşen Tebûk Gazvesi¹ öncesinde indirilen ilgili âyetin anlamı şu şekildedir:

"Kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve âhiret gününe inanmayacağı, Allah'ın ve Elçisinin harâm kıldığını harâm saymayan ve gerçek dini din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın".²

Şimdi az da olsa farklılık olduğunu görebildiğimiz birkaç meali göz önüne alarak âyetin ilgili kısmının tercümelere ne şekilde yansıtıldığını irdelemek istiyoruz.

A. ÂYETİN MEALLERE YANSIMASI

Ele almaya çalıştığımız bölüm, meallere çok farklı şekillerde yansıtılmıştır. Seçtiğimiz bazı meallerde ibareye şu anlamların verildiğini görmekteyiz:

"Küçül(tüp boyun eğ)erek elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın".³

"Yenilgiyi kabul edip tazminatı verene kadar savaşın".⁴

"Küçülmüş oldukları halde elden cizye verecekleri hale kadar harb edin".⁵

"Küçük düşürülüp cizyeyi kendi elleriyle verinceye kadar savaşın".⁶

¹ Tebûk Gazvesi, h. 630 senesinde Bizans İmparatorluğuna karşı yapılan ve savaş olmadan sona eren bir gazvedir. Bu, Rasûlullah'ın son gazvesi idi. Bu gazve hakkında daha detaylı bilgi için bkz. İsmail Aka vd. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, I, 530-534, İstanbul 1986.

² Tevbe 9/29.

قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ

³ Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, İstanbul trs. Buna benzer anlamlar için bkz. Halil Atuntaş-Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim ve Meal*, Ankara 2006; Ali Özek vd. *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, TDV, Ankara 1997; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)*, İstanbul 1994.

⁴ Hüseyin Atay, *Kur'an Türkçe Çeviri*, Ankara 2003.

⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IV, 2500, İstanbul 1979.

⁶ Ali Bulaç, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı*, İstanbul trs. Ayrıca bkz. Mevdûdi, *Tefhimu'l-Kur'an*, İstanbul 1986, II, 2004-2005.

“Onlar hor ve küçülmüş oldukları halde kendi elleriyle (boyun eğerek) cizye verinceye kadar harb edin”.⁷

“Boyun eğip size itaat ederek cizyeyi verinceye kadar savaşın”.⁸

“Zelil ve hakir kendi el(ler)iyle cizye verecekleri zamana kadar, muharebe edin”.⁹

“Zelil bir vaziyette tam bir itaatle, cizye verinceye kadar savaşın”.¹⁰

“Cizyelerini küçüle küçüle bizzat elleriyle verinceye dek savaşın”¹¹

“Azımlık olmayı ve kelle vergisini/cizyeyi vermeyi kabul edene kadar mücadeleyi sürdürün”.¹²

Bazı meallerde ise, âyetin ‘sâğîrûn’ lafzına herhangi bir anlam verilmeden tercüme edildiği dikkatimizi çekmektedir.¹³

Görüldüğü üzere ‘an yedin ve hüm sâğîrûn’ ibaresini bazıları zimmîlerin yani müslümanların himayesine girmiş olan Yahudi, Hıristiyan ve başka din mensuplarının zelili olarak cizye vermeleri biçiminde anlarken, İmam Şâfiî (ö. 204/819) bunu İslâm’ın hükmüne bağlanmaları ve boyun eğmeleri şeklinde yorumlamıştır.¹⁴

‘Hattâ yu’tul cizyete’ ifadesini ‘onlar bunu verinceye kadar’ değil, ‘bunu kabul edinceye kadar’ şeklinde açıklayan yorumlarla da karşılaşılmaktadır.¹⁵ Âyeti bu şekilde yorumlayanlar Tevbe sûresinin 5.¹⁶ ve 11.¹⁷ âyetlerini buna delil olarak gösterirler. Onlara göre burada tevbe, namaz ve zekâtı kabul etme vardır. Yoksa bunları hemen fiilen uygulama durumu söz konusu değildir. ‘An yedin vehüm sâğîrûn’ ibaresini, bazıları da ‘an yedin’den dolayı onu kabul edileceği zamandan sonraya bırakmamayı anlamışlardır.¹⁸ Mevdûdî’ye göre âyetin bu bölümü “Allah’ın yeryüzündeki halîfeleri olarak vazife gören mü’minlere, kendi arzularıyla tebaa olmak için

⁷ A. Fikri Yavuz, *Kur’an-ı Kerim ve İzahlı Meâli Âlisi*, İstanbul trs.

⁸ Seyyid Kutub, *Fizilâl-il Kur’an*, İstanbul trs. VII, 245.

⁹ Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, İstanbul 1964, I, 227.

¹⁰ Suat Yıldırım, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, İstanbul 1998.

¹¹ M. Zeki Duman, *Beyânü’l-Hak*, Ankara 2006, III, 562.

¹² Mehmet Çakır, *Kur’an-ı Kerim ve Türkçesi*, Ankara trs.

¹³ Mesela, âyetin bu bölümü Ömer Dumlu ve Hüseyin Elmalı tarafından hazırlanan mealde “...cizye verinceye dek savaşın...” şeklinde anlamlandırılmıştır. Ömer Dumlu&Hüseyin Elmalı, *Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Anlamı (Meal)*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2001, s. 165.

¹⁴ Mehmet Erkal, Cizye, DİA, VIII, 42.

¹⁵ Mesela bkz. Mehmet Çakır, *Kur’an-ı Kerim ve Türkçesi*, Ankara trs.

¹⁶ *Harâm aylar çıkınca (Allah’a) ortak koşanları nerede bulursanız öldürün; onları yakalayın, hapsedin ve her gözetleme yerinde otur(up) onları bekleyin. Eğer tevbe ederler, namazı kalarlar, zekâtı verirlerse yollarını serbest bırakın. Çünkü Allah başlıyandır, esirgeyendir.*

¹⁷ فَإِذَا سَلَخَ الْأَشْهُرَ الْحُرْمَ قَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْضُرُوهُمْ وَأَقْبِدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

¹⁸ *Eğer tevbe ederler, namazı kalarlar ve zekâtı verirlerse, dinde sizin kardeşlerinizdirler. Biz, bilen bir kavme âyetleri böyle uzun uzun açıklıyoruz.*

فَإِن تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ فِي التَّيْنِ وَنُقِصَلُ الْيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ

¹⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmûd el-Maturîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sünne*, Beyrut 2004, II, 399.

tam bir rıza göstererek..." şeklinde anlaşılmalıdır.¹⁹ Biz, konu hakkındaki tartışmaları daha sonra detaylı olarak ele almayı düşündüğümüz için burada bu kadar bilgiyle yetinmek ve âyet hakkında kısaca şu malumatı vermek istiyoruz:

B. AYET HAKKINDA BİLGİ

Tâbiûn neslinin önde gelen müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721)'e göre âyet, Hz. Peygamber Rumlarla savaşmayı emredince nâzil olmuş ve bundan sonra Tebûk Gazvesi vuku' bulmuştur. Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763)'ye göre ise, âyet Kurayza ve Nadîr Yahudileri hakkında indirilmiştir.²⁰ Mücâhid'e göre âyetteki kendilerine kitap verilenlerden maksad Hıristiyanlardır.²¹

Âyet, Tebûk'ta Müslümanların karşılaştıkları kavmin vasıflarını şu şekilde beyan etmektedir:

1. Onlar, Allah'a ve âhiret gününe inanmazlar.

2. Allah ve Rasulü'nün haram kıldığı şeyleri haram olarak kabul etmezler.

3. Hak dini din edinmezler.²²

Onlar görünüşte Allâh'a ve âhiret gününe inansalar da, sonraki âyette zikredildiği gibi, inandıkları Tanrı'ya çocuk isnad ederler. Bu tarz bir inanç, içerisinde şirk barındırdığı için onlar inanmış sayılmazlar.²³

Kurtubî (ö. 671/1272)'nin kaydettiğine göre, Ebu'l-Vefâ Ali b. Âkil bir tartışma meclisinde bu âyeti okuyup delil gösterir. Ona göre buradaki '*savaşınız*' buyruğu, Kitap ehlinin cezalandırılmasına dair bir emirdir. '*İman etmeyen*' ifadesi onların cezalandırılmasını gerektiren günahı beyan eder. '*Ve âhiret gününe*' bölümü ise, itikad noktasında onların günahlarının te'kidini vurgular. '*Allah'ın ve Rasulünün haram kıldığını haram saymayan*' ibaresi, onların günahlarının da çok olduğunu gösterir. '*Ve hak dinini din olarak kabul etmeyenler*' cümlesi de onların sapmak, inatlaşmak ve İslâm'a boyun eğmemekle günahlarını artırdıklarını beyan eder. '*Kendilerine kitap verilmiş olanlardan*' ibaresi ise, onların aleyhine olan delili daha da kuvvetlendirmektedir. Çünkü onlar, yanlarındaki Tevrat ve İncil'de Hz. Peygamber'in niteliklerini yazılı buluyorlardı. '*Kendi elleriyle küçülmüşler olarak cizyeyi verinceye kadar*' ifadesi, bu cezalandırmanın uzanacağı nihaî

¹⁹ Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, II, 205-206.

²⁰ Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî, *Mehâsinu't-Te'vil*, yy. 1957, VIII, 3105.

²¹ Celâleddîn es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri bi'l-Me'sûr*, Beyrut 1314, III, 228; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus 1997, X, 163. Âyetin, Rasulullah'ın Rumlar ile savaşması konusunda veya Kurayza ve Nadîr Yahudileri hakkında indiğine dair rivâyetler de vardır. Bkz. Huseyin b. Mes'ûd el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil (Tefsiru'l-Beğavî)*, Beyrut 1987, II, 282.

²² Seyyid Kutub, *Fizılâl-il-Kur'an*, İstanbul trs. VII, 245.

²³ Maturidî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, II, 398.

hedefi açıklamakta ve bu cezanın kalkacağı bedelin ne olduğunu belirlemektedir.²⁴

Âyet, ilk bakışta Kitap ehline karşı yapılmış bir savaş çağrısı olarak anlaşılabilir. Ancak savaşın savunma amacıyla caiz olduğu yolundaki Kur'ânî ilkenin ışığı altında okunup değerlendirildiğinde bu savaş emrinin, Müslüman toplumuna karşı girişilen bir saldırı yahut onun güvenliğini tehlikeye sokan bir tehdidin mevcudiyeti halinde geçerli olduğu ortaya çıkar.²⁵ Yani buradaki savaş bir saldırı savaşı olmayıp savunma savaşıdır. Onlarla savaş, bizimle savaştıkları ve bize karşı hücumla geçtikleri zaman, müşriklerle savaş gibidir. Bizimle savaşanlarla savaşılır. Nitekim Kur'an'da "sizinle savaşanlarla Allah yolunda siz de savaşın ve aşırı gitmeyin. Şüphesiz ki Allah, aşırı gidenleri sevmez"²⁶ buyurulmaktadır.²⁷ Kur'an, Kitap ehlinin içinde iyi insanların da bulunduğunu,²⁸ inançsız da olsalar saldırganlık yapmayanlarla iyi geçinilmesi gerektiğini,²⁹ müslüman olsalar bile saldıran tarafın tasvip edilmediğini,³⁰ çeşitli vesilelerle pek çok âyette ifade etmiştir. Bu âyette belirtilen husus, kendileriyle savaşılacak olan Ehl-i kitap grubu, Allah'a ve âhirete inanmayan ve dolayısıyla hak-hukuk tanımayan kesimdir. Onlar sadece inanmadıkları için değil, hukuk tanımamaları nedeniyle kendileriyle savaşılır veya onlar cizye ödemeye mahkûm edilir. Zaten âyetteki "Allah ve Peygamberi'nin haram kıldığını haram saymayan ve gerçek dini (kendine) din edinmeyen kimseler" ifadesi, hukuku tanımayarak devlete bir çeşit başkaldırı durumunda bulunanların söz konusu edildiği izlenimini vermektedir. Aksi takdirde hukuk tanıyan, devlete karşı bir başkaldırısı olmayan, ancak inanmayan insanların öldürülmesi söz

²⁴ Kurtubi, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Kahire 1967, VIII, 110.

²⁵ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, (Çev. Cahit Koytak&Ahmet Ertürk) İstanbul 1999, I, 355 (dipnot: 40).

²⁶ Bakara 2/190. وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تُؤْتُواهُنَّ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُضِلِّينَ.

²⁷ Vehbe Zuhayli, *et-Tefsiru'l-Munir*, X, 178, Beyrut 1991.

²⁸ Al-i İmran 3/113-115. "Ama hepsi bir değildir. Kitap ehli içinde, gece saatlerinde ayakta durup Allâh'ın âyetlerini okuyarak secdeye kapanan bir topluluk da vardır. Onlar, Allah'a ve âhiret gününe inanırlar, iyiliği emreder, kötülükten men'ederler; hayır işlerine koşarlar. İşte onlar iyilerdendir. Yapacakları hiçbir iyilik inkâr edilmeyecektir. Şüphesiz Allâh, (günâhlarından) korunanları bilmektedir".

لِيَسُوا سَوَاءً مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَائِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ آنَاءَ النَّيْلِ وَهُمْ يَسْمَعُونَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَيَتَمَرُّونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَتَّقُونَ عَنِ الْمُكْرَمِ وَيَسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَأَوْلَتْكَ مِنَ الصَّالِحِينَ وَمَا يُغْلَبُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوا بِاللَّهِ عَالِمِ الْمُؤْمِنِينَ

²⁹ Müntahine 60/8. "Allâh sizi, din hakkında sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik etmekten, onlara adâletli davranmaktan men'etmez. Çünkü Allâh, adâlet yapanları sever".

³⁰ Hucurât 49/9. "Eğer inananlardan iki grup vuruşurlarsa onların arasını düzeltin; âyetet biri ötekine saldırırsa Allâh'ın buyruğuna dönünceye kadar saldırın tarafla vuruşun. (Allâh'ın buyruğuna) Dönerse artık adâletle onların arasını düzeltin ve daimâ adil olun. Çünkü Allâh, adâlet yapanları sever".

وَأَنَّ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَلَا فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنِ بَغْتَا لِحَدِيثِهِمَا عَلَى الْآخَرِي قَاتِلُوا الَّذِي تَبَغْتَا حَتَّى تَقْبِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنِ قَامَتَا فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

konusu olur ki, bu anlayış Kur'an'ın ruhuna uygun bir yaklaşım olarak görülemez.³¹

Muhammed Abduh (ö. 1905), bu âyetin tefsirinde İslam'da savaşın ancak hakkı yüceltme ve müslümanları savunma durumunda farz kılındığını, Hz. Peygamber'in bütün seferlerinin hep savunma niteliği taşıdığını, İslam'ın ilk dönemlerinde Sahâbîlerce girilen savaşlar için de aynı şeyin geçerli olduğunu, mal-mülk edinme gayesi ile savaşmanın ise daha sonraları gündeme geldiğini vurgular.³²

C. ÂYET İLE İLGİLİ BAZI KAVRAMLAR

Söz konusu âyet ile ilgili olarak üç kavram bizler için önem arz etmektedir. Bunlar, 'cizye', 'yed' ve 'sâğırûn' kelimeleridir. Bunlar içerisinde en önemlisi cizye lafzı olduğu için biz öncelikle bu kelime üzerinde durmak istiyoruz.

1. CIZYE

Cizye, "kâfi gelmek; karşılığını vermek, hakkını ödemek, tazminat ya da bedel olarak bir şey ödemek, birine yapılan iyiliklere karşı iyilik yapma mükâfatlandırmak" gibi manalara gelen 'ceza' (جَزَا) fiilinden türemiş 'fi'le' vezninde bir isimdir.³³ İslâm literatüründe, gayri müslim vatandaşların savaşan askerlerden ayrı tutulmalarına, din, can ve mal güvenliğine kavuşturulmalarına karşılık senede bir defa ödedikleri vergiye bu ad verilmiştir.³⁴ Vahidî şöyle demektedir: "Cizye, anlaşma yapan kimsenin, anlaşmasına göre verdiği şeydir. Bu kelime, kişi, üzerinde olan borcu ödediğinde söylenen (يَجْزِي دَيْنَهُ) (borcunu ödedi) ifadesinden olmak üzere, fi'le kalıbında bir kelimedir".³⁵ Yani cizye, fert başına düşen şahsi mükellefiyet vergisi anlamında, himâye ve emniyet vergisinin genel bir ismidir.³⁶ Aynı zamanda bu, onların tebaa olarak İslam devletinde yaşamak niyetinde olduklarının da sembolik bir ifadesidir.³⁷ Bunun böyle adlandırılmasının sebebi, yabancıların canlarının ve mallarının korunması

³¹ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul 2003, VIII, 182.

³² Muhammed Reşid b. Ali Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Menâr)*, Mısır 1990, X, 332.

³³ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Beyrut 1988, VI, 164; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, Kahire 1964, XI, 146; İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luga*, Beyrut 1991, I, 455-456. Ayrıca bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 22-23, Beyrut 1994.

³⁴ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XIV, 146-147; Firuzâbâdi, *Kâmus*, İstanbul 1305, IV, 905; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul trs. IV, 74; Mehmet Erkal, Cizye, DİA, VIII, 42.

³⁵ Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Tahran trs. XVI, 30.

³⁶ C. H. Becker, Cizye, *İslam Ansiklopedisi*, III, 199.

³⁷ Mevdûdî, *Tefsîmu'l-Kur'an*, II, 205-206.

karşılığında onlardan alınan vergi olmasındandır.³⁸ Bu anlamda olmak üzere şair şöyle demektedir:

“*Ya sana karşılık verir yahut senden övgüyle söz eder.*

*Hiç şüphesiz yaptıklarından dolayı seni öven kimse de, sana mükâfat ve karşılık vermiş gibidir.”*³⁹

Muhammed Esed, cizye uygulamasının amacının pek çok sahih hadislerle yeteri kadar açıklandığını ve bu terimin devlet kavramıyla son derece yakından bağlantılı olduğunu ifade ettikten sonra, cizyenin bir nevi askerlikten muaf olma vergisi anlamına geldiği hususuna değinir ve şöyle der: Gücü yeten her Müslüman, askerlik hizmetiyle mükelleftir. Bu, her şeyden önce dinî bir sorumluluk olduğuna göre, İslâm’ın dünya görüşünü onaylamayanların benzer bir yükümlülük altına sokulmaları doğru olmaz. Diğer taraftan onların vatandaşlık haklarının ve dinsel özgürlüklerinin güvence altında tutulması da gerekmektedir. İşte bu farklılık sebebiyle gayrimüslim tebaa üzerine özel bir vergi yüklenmiştir. Bu anlamda cizye, bir nevi askerî hizmetten muaf tutulma vergisidir ve İslamî yönetimin bu durumdaki vatandaşlarıyla akdettiği koruma sözleşmesinin hukukî bedelidir.⁴⁰

Zekât müslümanlardan alınır. Çünkü bu bir yönüyle vergi, bir yönüyle de dinî bir vecibe olduğu için gayrimüslimlerden alınmaz; onlar zekât yerine cizye öderler.

Mâlikilere göre cizye, kâfirlerin küfürleri sebebiyle öldürülmemelerine karşılık olarak vacip iken Şâfiîlere göre onların canlarının korunmasının bedeli olarak vaciptir.⁴¹ Demek ki cizye Müslümanların koruması altına giren Ehl-i kitaptan alınan bir vergi türüdür. Buradaki amaç onların her türlü güvenliklerini korumayı sağlamaktır.

Cizye kelimesi, Kur’ân-ı Kerim’de ve hadislerde geçmektedir.⁴² Cizye, Kur’ân-ı Kerim’de yalnız bir yerde zikredilmektedir. Ancak cizye uygulamasının amacı, şekli, kapsamı vb. hususlar hadislerde açıklanmış bulunmaktadır.

Hz. Peygamber cizye âyetinin inmesiyle aynı yıl Eyle, Ezruh, Cerbâ ve Dûmetülcendel, ertesi yıl Necran,⁴³ Yemen, Bahreyn, Maknâ, Teymâ ve Hecer halklarıyla yaptığı barış antlaşmalarına cizye yükümlülüğünü koymuştur. Bunlardan Eyle, Ezruh, Dûmetülcendel ve Necranlılar Hıristiyan, Teymâ ve Maknâ halkları Yahudi, Bahreyn, Hecer ve Yemen

³⁸ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, Beyrut 2001, s. 100.

³⁹ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’an*, VIII, 114.

⁴⁰ Esed, a.g.e., I, 355, (dipnot 43).

⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’an*, VIII, 113.

⁴² Cizyenin Kur’an’dan delili anlamını yukarıda verdiğimiz Tevbe sûresinin 29.âyetidir. İlgili hadisler için de bkz. A. J. Wensinck, *Miftâhu Künûzi’s-Sünne*, Mısır 1934, ‘Cizye’ md. s. 111.

⁴³ Ebû Yûsuf’un ve Ebû Ubeyd’in rivâyetine göre ilk cizye verenler Necranlılardır. Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-Harac*, s. 139; Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu’l-Emvâl*, Kahire 1981, No: 67, 84.

ahalisi de kısmen bu iki din mensubu, kısmen de mecûsilerden oluşmaktaydı.⁴⁴

Cizye hakkında bu kadar bilgi ile yetiniyoruz. Ancak fıkıh ilminin kapsamına giren cizye ile haraç arasındaki fark,⁴⁵ cizyenin kimlerden alınıp kimlerden alınmayacağı,⁴⁶ Mecûsilerin⁴⁷ ve sonradan müslüman olan Ehl-i kitabın durumunun ne olacağı,⁴⁸ bu verginin miktar ve oranı,⁴⁹ nasıl ve ne zaman tahsil edilip nerelerde harcanacağı,⁵⁰ ödemeyenin cezasının ne olduğu⁵¹ gibi tartışmalara girmek istemiyoruz. Çünkü bu mesele, bugün çözmek zorunda olduğumuz çağdaş bir problem değildir. Fakat ilgili mesele hakkında fetva vermiş ve görüş belirtmiş olan fukahâ zamanında konu pratik ve günceldi. Günümüzde ise, bu mesele pratik ve gündelik bir mesele değil, teorik ve tarihsel bir meseledir.

⁴⁴ Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harac*, Kahire 1397, s. 132, 139; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, No: 76; el-Muvatta', *Kitabu'z-Zekât* 41, I, 278; Mehmet Erkal, *Cizye*, DİA, VIII, 42.

⁴⁵ Bu konuda bkz. Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 297-298; Ebu'l-Hasan el-Mâverdi, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Kahire 1978, s. 161; Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, s. 122; Cengiz Kallek, *Haraç*, DİA, İstanbul 1997, XVI, 71; Mehmet Erkal, *Cizye*, DİA, VIII, 42.

⁴⁶ Bu konuda bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, s. 131-132, 136, 139; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, No: 65-66, 79, 94-99, 121-126; Buhârî, *Kitâbu'l-Cizye* (58), Bâb 1, IV, 62; Tirmizî, *Kitabu's-Siyer*, Bab: 31, No: 1586, 1587; *el-Muvatta'*, *Kitabu'z-Zekât* 41, I, 278-279; Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 289-292; Celâleddin es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 228-229; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII, 110-112; Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an*, II, 205-206; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, Beyrut 1964, IX, 412-413; Esed, *a.g.e.*, I, 356 (Dipnot: 43); Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, IV, 97; Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu*, Ankara 2007, II, 754; Mehmet Erkal, *Cizye*, DİA, VIII, 42-43.

⁴⁷ Bu konuda bkz. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, No: 76-79; el-Muvatta', *Kitabu'z-Zekât* 42, I, 278; Maturîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, II, 400; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, II, 283; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVI, 31; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII, 110-112; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 229; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, X, 167; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2509.

⁴⁸ Bu konuda bkz. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, No: 121; Maturîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, II, 401-402; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVI, 32; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII, 113; Mehmet Erkal, *Cizye*, DİA, VIII, 45.

⁴⁹ Bu konuda bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, s. 131-132, 138; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, No: 64, 65, 100; Buhârî, *Kitâbu'l-Cizye* (58), Bâb 1, IV, 62; Tirmizî, *Kitâbu'z-Zekât*, 5, No: 623; *Müsned*, V, 230, 233, 247; *el-Muvatta'*, *Kitabu'z-Zekât* 43, I, 278; Maturîdî, *Te'vilâtü Ehlî's-Sünne*, II, 400; Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 290; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVI, 31; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII, 111-112; es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 228; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, IX, 411-412; Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, IV, 99; Mehmet Erkal, *Cizye*, DİA, VIII, 43; Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu*, II, 754; Esed, *a.g.e.*, I, 356 (dipnot: 40).

⁵⁰ Bu konuda bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, s. 132; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, No: 128-130; 134; Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 294-297; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVI, 31; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, IX, 414; Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu*, IV, 100; Mehmet Erkal, *Cizye*, DİA, VIII, 44-45; Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu*, II, 755.

⁵¹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, s. 135; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, No: 110-111; Müslim, *Birr* 117-119; *Müsned*, 111, s. 403, 404; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, IX, 405; 415.

İslâm sistemi gerçekçi reel bir sistemdir. Pratik hayatta uygulanmayan meseleler üzerinde çok fazla zaman harcamayı uygun bulmaz. Bu açıdan gündelik hayatta uygulanabilirliği olmayan hususların fikhî tartışmalara dönüştürülmesi de doğru olmasa gerek.

Biz, bir anlamda gayrimüslimlerle ilişkilerimizin ve onlara karşı muamelemizin ne şekilde olması gerektiğini belirleyen iki lafız üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak durmak istiyoruz. Çünkü kanaatimizce söz konusu âyet, özelde cizye meselesinin, ama genelde de onlarla ilişkilerimizin çerçevesini çizmektedir.

2. YED (EL)

'*An yedin*' (elden) tabirinin ne manaya geldiği hususunda kaynaklarda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu ifade ile ilgili olarak İbn Abbas "*kişi onu ödemek için bir başkasına vekâlet vermez bizzat kendisi öder*" derken, Katâde bunu "*sizin onlara olan nimet ve lütfunuzdan dolayı*" diye açıklamıştır.⁵² Taberî, bunun gerekçesini, "*onlardan cizye alınacak olursa, onlara nimet ve ihsanda bulunulmuş olur*" diye izah eder.⁵³ Mâverdî'ye göre buradaki '*yed*' kelimesinden genel anlamda kudret ve zenginlik anlaşılacağı gibi, özelde müslümanların kendilerinden her yıl cizyeyi almaya kuvvet ve kudret sahibi olduklarına onları inandırmak anlamı da anlaşılabilir.⁵⁴ Zemahşerî'ye göre bu ifadeyle, verenin veya alanın eli kastedilmiştir. Bununla, verenin eli kastedilmişse, burada şu iki durumdan biri söz konusu olabilir:

1. Bununla, veren, vermekten kaçınmayan el murad edilmiştir. Zira itaat edenin aksine, inkârında direten kimse elini vermez. Bir kimse itaat ettiğinde, onun hakkında, '*atâ yedehu*' (elini verdi) denilirken, inkâr eden kimse için de '*nezea yedehu anittâti*' (elini, tâatten çekip çıkardı) veya '*halaâ rağbete't-tâati min unugihî*' (taat yularını boynundan çıkardı) denilir.

2. Bu ifade ile cizyeyi peşin olarak, bir başkasının eliyle göndermeksizin ve verenin eliyle alanın eli arasına bir vasıta girmeksizin manası murad edilmiştir ki bu yukarıda zikrettiğimiz İbn Abbas'ın görüşüyle paralellik arz eder.

Şayet bu tabirle alanın eli kastedilmişse bu hususta da iki izah yapılabilir:

1. Bu kelime ile Müslümanların gayri müslimler üzerindeki hâkimiyetleri sebebiyle onlar cizyeyi verinceye kadar manası murad edilmiştir. Bu, '*el-yedü fi heze lifulânin*' (bu işteki el -yani hâkimiyet-falancaaya aittir) denilmesi gibidir.

⁵² Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, (thk. Yahya Murad), I, 444, Kâhire 2004.

⁵³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, Mısır 1968, X, 110. bkz. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, II, 923.

⁵⁴ Ebu'l-Hasan el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, Kahire 1978, s. 162.

2. Bununla gayri müslimlere yapılan bir lütuftan dolayı, onlar cizyeyi verinceye kadar manası kastedilmiştir. Zira onlardan cizyeyi kabul edip, onların hayatlarını bağışlamak, onlar için büyük bir nimettir.⁵⁵

Elmalılı'ya göre ise 'an yedin' ifadesi şu manalardan birine muhtemeldir:

1. Cizyeyi çekingenlik göstermeden, itaat ve hürmetle, takip ve tahsiline lüzum göstermeyecek şekilde elini uzatarak vermek.

2. Elden, peşin olarak ve geciktirmeden vermek.⁵⁶

3. Her birinin kendi eliyle vermesi, vekili veya biri aracılığıyla değil. Bu, yukarıda da ifade ettiğimiz İbn Abbas ve Zemahşerî'nin görüşü ile paralellik arz eder.

4. Cizye eli iş tutandan, gücü yetenden, kazanıp çalışmaya kâdir olandan, bulûğa ermiş kişilerden alınmalı, kazancı ve geliri olmayanlardan, aciz ve fakirlerden değil.⁵⁷

Burada belirtmek gerekir ki, bu dört mananın dördünde de 'yed' kelimesi, cizyeyi veren el anlamında kullanılmıştır. Bununla alan el anlamı kast edilirse, Elmalılı'ya göre bunun şu anlamlardan birine gelmesi muhtemeldir:

1. Üzerlerindeki elden, yani kendi kendilerine canlarını, mallarını ve diğer haklarını korumaktan aciz olmaları sebebiyle, üzerlerinde bulunan koruyucu elin himayesine muhtaç olmalarından dolayı ve o elin hakkı olarak demektir. Buna göre 'el' 'kudret ve iktidar' manasındadır. Bu görüş yukarıda cizyeyi alan kimsenin eli bölümünde izah ettiğimiz Zemahşerî'nin birinci görüşü ile aynıdır.

2. Uzatılan elden, yani onlara yapılan bir lütuftan dolayı demektir. Çünkü mağlup olmak, kuvvetsiz kalmak büyük bir musibettir. Böyle zillet durumunda cizye vererek esaretten kurtulup hayat hakkına kavuşmak ve âdil hükümetin himayesi altına girmek büyük bir ihsana nail olmak demektir. Bu da şükürle karşılanması gereken bir durumdur.⁵⁸ Bu yaklaşım, yukarıda izah edilen Katâde, Taberî ve Zemahşerî'nin görüşleri ile uyum arz eder.

Bu kelime ile Kitap ehlinin bizzat kendi elleriyle, yüz yüze ve peşin olarak cizyeyi vermelerini kast edenler buna delil olarak Arapların 'ataytuhu yeden bi yedin ve kellemtuhû femin bi femin' (kendi ellerimle verdim ve yüzyüze konuştum) deyimini gösterirler. Bazılarına göre de burada geçen 'yed' in anlamı 'zorunlu olarak vermek ve bırakmaktır'. Çünkü Araplar, kendilerine bir şey vermek zorunda bırakan kimseyi ve isteyerek veya

⁵⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşâf*, II, 137. Ayrıca bkz. el-Begavî, *Meâlimu't-Tenzil*, II, 282; Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVI, 30.

⁵⁶ Bu anlam için ayrıca bkz. Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 292; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 923.

⁵⁷ Bu yorum için ayrıca bkz. İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 23; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 922.

⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2508.

istemeyerek bir şeyi vermeyi ‘*i’tâu an yedin*’ (kendi elleriyle, elden vermek) lafzıyla ifade ederler.⁵⁹

Reşid Rıza, ‘*yed*’ sözcüğünü, ‘*güç*’, ‘*kuvvet*’ ve ‘*iktidar*’ anlamını veren mecâzî çağrışımlarıyla ele alarak, ‘*an yed*’ tabirini, teorik olarak cizye ödemekle sorumlu kişinin malî gücüne bağlamıştır.⁶⁰ Yani ona göre cizye kişinin maddi imkânına göre tahsil edilmelidir.

‘*Yed*’ kelimesinin güzel muamele veya biriyle beraberlikten ortaya çıkan destek ve dayanışma anlamına gelebileceği de söylenilmektedir.⁶¹

Bunlara ilaveten ‘*yed*’ kelimesi açıktan verme⁶² ve nimeti itiraf etme anlamına da gelir.⁶³

İbnü’l-Arabî’ye göre bunlar birbirine girmiş karmaşık görüşlerdir. Bunların tümü iki şekilde özetlenebilir: Buradaki ‘*yed*’ kelimesi ya hakiki ya da mecâzî manada kullanılmıştır. Eğer hakiki manada kullanılmışsa şöyle diyenin sözüne racidir: ‘*Kimse ver demeden o kendiliğinden verdi*’. Şayet mecâzî manada kullanılmışsa, burada acele bir şekilde verme, güç-kuvvet ve lütuf vardır.⁶⁴

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, ‘*yed*’ kelimesi ile ilgili olarak söylenenler şu şekilde özetlenebilir: Bu kelime, İbn Abbas, Zemaşerî ve Elmalılı’ya göre kişinin cizyeyi bizzat kendisinin ödemesi; Zemaşerî ve Elmalılı’nın ikinci bir görüşüne göre cizye alan kişinin verenin hâkimiyeti altına girmesi; Katâde ve Taberî’ye göre, diğer taraftan Zemaşerî ve Elmalılı’nın üçüncü bir görüşüne göre de, cizye veren kişinin alana bir lütuf olarak bunu vermesidir. Reşid Rıza’ya göre ise ‘*yed*’ lafzının anlamında cizye konusunda gayri müslimlere elden geldiğince kolaylık sağlanması yatmaktadır.

Kanaatimizce, ‘*yed*’ tabiri müslümanların cizyeyi veren kimse olan gayri müslimler üzerindeki bir üstünlük ve hâkimiyetlerini ifade eder. Ancak bu üstünlük onlara eziyet etmeyi mübah kılmaz. Çünkü alınan bu cizye karşılığında onlara bir güvence ve emniyet garantisi verme durumu söz konusudur.

3. SÂĞİRÛN

⁵⁹ Derveze, *et-Tefsiru'l-Hadis*, IX, 404–405. Ayrıca bkz. İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur’ân*, II, 922.

⁶⁰ Reşid Rıza, *Menâr X*, 255. Ayrıca bkz. Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur’ân*, IV, 292; Esed, *a.g.e.*, I, 356 (dipnot: 40).

⁶¹ Franz Rosenthal, “Some Minor Problems in The Qur’ân”, *The Joshua Starr Memorial Volume*, s. 68–72, (Jewish Social Studies, Publications, no. 5, New York, 1953), s. 287.

⁶² İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur’ân*, II, 922.

⁶³ Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur’ân*, IV, 292.

⁶⁴ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur’ân*, II, 923.

'*Sâğîrûn*' kelimesi Kur'an-ı Kerîm'de dört yerde geçmektedir. İkisinde merfu, ikisinde de mansup haldedir.⁶⁵

Bu kelime '*alçak gönüllü ve mütevazî*' gibi olumlu anlamların yanında '*küçülerek ve boyun eğerek*' gibi menfi anlamlarda da kullanılmaktadır.⁶⁶

Biz ilk olarak, bu kelimedenden hareketle Ehl-i kitaptan cizye alırken onlara karşı menfi tavır takınılması gerektiğini savunanları ve bunların delillerini vermek istiyoruz.

Ebû Ubeyde (ö. 18/639) ve Ata b. Ebî Rabah (ö. 114/732)'ın bu kelimeyi '*zelil, hakir ve yerilmiş kimseler*' şeklinde açıkladığı rivâyet edilir.⁶⁷ Kûfe'li fıkıh ve hadîs alimi Ebu'l-Bahterî Saîd b. Fîrûz et-Tâî (ö. 82/701) '*sâğîrûn*' kelimesini Kûfe kadısı Selman b. Rebîa'nın da '*yerilmiş kimseler*' olarak tefsir ettiğini söyler. Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) da Katâde b. Diâme (ö. 117/735)'nin '*kahredilmişler*' olarak izah ettiğini ifade eder.⁶⁸

Bir başka yorumu göre '*sâğîrûn*' lafzı, İslâm'ın emirlerine saygı göstermeyi ve küfür ehlini hakir görmeyi vurgular.⁶⁹

Abdullah b. Abbas (ö. 68/687)'a göre ise bu ifadeden maksad, cizye verenlerin, hoşlarına gitmese dahi, yürüyerek gidip kendi elleriyle cizyelerini teslim etmeleridir.⁷⁰

İkrime (ö. 107/725) ve Saîd b. Cübeyr (ö. 94/712) bu kelimenin ifade ettiği anlama göre '*verecek kişi cizyeyi ayakta öder, alan da oturmuş olarak alır*'⁷¹ der. İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) de İkrime ve Saîd b. Cübeyr'in bu görüşünü onayladığını belirtir.⁷²

⁶⁵ Bunlardan biri ele aldığımız Tevbe 29. Âyet. Diğeri ise 27. Neml sûresinin 37. âyetidir. Sâğîrîn şeklinde geçtiği yerler için bkz. A'raf 7, 13, 119; Yusuf 12, 32. Neml 37: "Sen, onlara dön (söyle): onlara, kendilerinin asla karşı koyamayacakları ordularla gelirim ve onları hor ve hakir bir durumda oradan sürüp çıkarırım." *ارجع إليهم فلأنتهتهم بجنود لا يقل لهم بها* Ara'f 13: "(Allah) buyurdu: Oyle ise oradan in, orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Çık, çünkü sen *asağlıklardansın!*" *قال فاهبط منها قال فاهبط منها* Ara'f 119: "Orada yenildiler, küçük düştüler." *قلت فتلكن الذي لم يثني فيه ولقد روتك عن نفيه فاستصمتم وإن لم يفعل ما أمره ليسجنن وليكونا من المصاغرين* Yusuf 32: "(Kadın) Dedi ki: İşte siz, beni bunun için kınamıştınız! Andolsun ben kendisinden murâd almak istedim de o, iffetinden ötürü reddetti. Ama kendisine emrettiğimi yapmazsa, elbette zindana atılacak ve *alçakanlardan olacaktır!*" *قلت فتلكن الذي لم يثني فيه ولقد روتك عن نفيه فاستصمتم وإن لم يفعل ما أمره ليسجنن وليكونا من المصاغرين*

⁶⁶ Bu tür kullanımlar için bkz. Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 293. Ayrıca bkz. Franz Rosenthal, "Some Minor Problems in The Qur'an" s. 283.

⁶⁷ en-Nehhâs, *Meâni'l-Kur'an*, I, 443-444. Ayrıca bkz. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 923; Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 297-298; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (thk. Muhammed İbrahim, Muhammed Ahmed Âşûr, Abdülazîz Ganîm), IV, 75, İstanbul 1985; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs*, IX, 407.

⁶⁸ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, X, 110. Bu konuda ayrıca bkz. Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV, 292-293.

⁶⁹ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII, 112; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, X, 167.

⁷⁰ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, II, 922.

⁷¹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, X, 110; İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 23.

⁷² Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, VIII, 115.

Mâverdi (ö. 450/1058)'ye göre bu kelime, onların alçak ve bayağı insanlar olduğu anlamına gelebileceği gibi, onlara İslâm'ın hükmünü uygulamak gerektiği anlamına da gelebilir.⁷³

Bu tabiri, *'cizye onlardan zillet durumunda iken alınır'* şeklinde açıklayanlar, bu zilletin oluşma biçimini, cizyeyi verenin bizzat kendisinin o cizyeyi binitsiz yaya olarak getirmesi, onu ayakta teslim etmesi, teslim alanın da oturmuş olması, cizyeyi her ne kadar ödemiş dahi olsa, ona *'cizyeyi öde'* denilmesi ve onun ensesine mızrak vb. şeylerin dipçığıyle vurulması şeklinde izah ederler.⁷⁴ Âyetteki hor ve hakirlikten maksadın, bizzat cizyeyi vermek olduğu da söylenmiştir. Çünkü onlara göre cizye vermenin bizatihi kendisinde zillet ve boyun eğme vardır ve âyetteki hor ve hakirliğin manası da budur.⁷⁵

Diğer taraftan bunun aksini savunanlar da vardır. Onlara göre âyeti bu şekilde yorumlamak Kur'an'ın genel çerçevesine ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına ters düşer. Şimdi de bu görüşü savunanları ve onların delillerini ele almaya çalışacağız.

Rivâyete göre, Hz. Ömer (ö. 23/644), kendisine yüklü miktarda cizye maliyla gelenlere *"Öyle zannediyorum ki, siz insanları helak ettiniz"* deyince, onlar da *"Allah'a yemin olsun ki biz bu malları yumuşaklıkla zor kullanmadan aldık"* şeklinde cevap vermişler. Hz. Ömer *"Kamçılıyarak yani baskı yapmak suretiyle almadınız mı"* dediğinde, *"evet"* demişler, o da *"Zorbalık ve baskıyı benim ellerimle ve otoritemle gerçekleştirmeyen Allah'a hamd olsun"* demiş.⁷⁶

Yine Hz. Ömer ile ilgili anlatılan bir başka rivayette, Hz. Ömer Şam'dan dönerken güneşin altında dizdirilip üzerlerine yağ dökülen bir gruba rastlamış ve *"Bunların suçu nedir"* diye sormuş, *"Bunlar cizye vermekle mükellef olan kimselerdir, onlara cizye verinceye kadar işkence yapılacaktır"* demişler, Hz. Ömer, *"Vermeyişlerinin sebebi nedir"* diye sormuş. Onlar da *"Verecek bir şey bulamıyoruz"* şeklinde cevap verdiklerini söylemişler. Bunun üzerine Hz. Ömer, *"Onları serbest bırakın ve güç yetiremeyecekleri ile sorumlu tutmayın, ben Peygamber'in 'insanlara işkence yapmayın, muhakkak ki Allah, dünyada insanlara işkence yapanları kıyamet gününde azaplandırır' dediğini duydum"* demiş ve işkence yapılanların serbest bırakılmasını emretmiştir.⁷⁷ Ünlü kumandan İyâd b. Ganem (ö. 20/641) de, cizye sebebiyle işkence ve hakaret edilen bir kavmi görünce tahsildarlarına Hz. Peygamber'in aynı hadisini nakletmiştir.⁷⁸

⁷³ Ebu'l-Hasan el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, s. 162.

⁷⁴ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 922.

⁷⁵ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 137. Ayrıca bkz. Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XVI, 30; el-Beğavî, *Meâlimü't-Tenzil*, II, 282.

⁷⁶ Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, No: 114.

⁷⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, s. 135; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, IX, 405; el-Kâsımî, *Mehâsimü't-Te'vil*, VIII, 3112.

⁷⁸ Aynı olayı Müslim, Hişam b. Hakîm b. Hizâm'dan rivâyet eder. Buna göre Hişam, Şam'da başlarına yağ dökülmüş ve güneşte bekletilmiş bir çiftçi grubunun yanından geçip

Ebû Yusuf (ö. 182/798)'a göre cizye alırken gayri müslimlerin dövülmesi veya bedenlerine herhangi bir suretle zarar verilmesi caiz değildir.⁷⁹ Ebû Yusuf Hz. Peygamber'in "Kim bir anlaşmalıya zulmeder veya onu gücünden fazlasıyla sorumlu tutarsa bilsin ki ben onun hasmıyım" dediğini rivâyet eder. Yine onun anlattığına göre Ömer b. Hattab ölüm döşegindeyken şöyle demiştir: "Benden sonraki halifeye, Rasulullah'ın zimmetinde olan kimselerin anlaşmalarına riâyet etmesini (şartlarını yerine getirmesini), bunların dışındakilerle savaşmasını ve onları güçlerinin yetmedikleriyle mükellef tutmamasını vasiyet ediyorum."⁸⁰

İbn Teymiyye (ö. 622/1225)'nin talebesi Hanbelî âlim İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)'ye göre bu tür tutumların dinde hiçbir delili yoktur, âyetin gereği bu değildir, Rasulullah ve Ashâbının uygulamaları da bunu göstermez.⁸¹ Cemâleddîn el-Kâsimî (ö. 1332/1914)'nin belirttiğine göre İmam Nevevî (ö. 676/1277), cizye verenin küçük düşürülmesini, itilip kakılmasını ve ona hakaret edilmesini şiddetle reddetmiş ve bunun çok kötü ve yanlış bir davranış olduğunu belirtmiştir. Kâsimî de, Nevevî'nin görüşünün doğru olduğunu beyan etmiş, cizye alınan kişiye kötü davranmanın çok çirkin olduğunu vurgulamış ve bu tür bir yaklaşımın İslâm'ın müsamaha anlayışı ile bağdaşmadığını ifade etmiştir.⁸²

Derveze'ye göre onlar: küçük düşürmek, onlarla alay etmek, onlara hakaret etmek bir nevi işkencedir. O, âyette geçen bu ibarenin anlamını şu şekilde izah eder: Gayri müslimlerin boyun eğmeleri, müslümanlara teslim olmaları ve müslümanların kendileri üzerindeki otoritelerine razı olmalarıdır. Böylece onların küçülüp boyun eğmeleri gerçekleşmiş olur.⁸³

Ömer Nasûhî Bilmen'e göre de cizye hususunda mükelleflere eza ve cefada bulunmak hiçbir surette caiz değildir. Ona göre zimmileri üzecek şeyleri söyleyenler de günahkâr olurlar.⁸⁴

Âyetin içinde yer aldığı surenin tamamına bakıldığında, Ehl-i kitap ve müşriklerle ilgili hükümlerin ayrı ayrı ele alındığı ve Kitap ehline karşı daha yumuşak davranıldığı gözlenir.⁸⁵

Görüldüğü üzere 'sâğîrîn' kelimesi için değişik yorumlar yapılmıştır. Bunlar arasında, yukarıda da kaydedildiği gibi cizye mükelleflerinin küçük

"Bunların hali nedir?" diye sorunca kendisine "Cizyeden dolayı alıkonulmaktadır" şeklinde cevap verilir. Bunun üzerine Hişam "Ben, Rasûlullah'ın 'Muhakkak Allah dünyada insanları azaplandırılarını azaplandırır' dediğini duydum" der. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, s. 135; Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, No: 110-111; Müslim, *Birr* 117-119; *Müsned*, 111, s. 403, 404; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, IX, 405.

⁷⁹ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, s. 135-136.

⁸⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Harac*, s. 136; Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, IX, 406.

⁸¹ İbn Kayyim, *Ahkâmü Ehl-i'z-Zimme*, I, 23-24.

⁸² el-Kâsimî, *Mehâsinü't-Te'vil*, VIII, 3108.

⁸³ Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadis*, IX, 405.

⁸⁴ Bilmen, *Hukuku İslâmîyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, IV, 102.

⁸⁵ Remzi Kaya, *Kur'an'ü Göre Ehl-i Kitap ve İslam*, Bursa 2004, s. 84.

düşürülmesi anlamına ağırlık veren yorumlar bulunmakla beraber,⁸⁶ bu anlayış pek kabul görmemiş ve gerek Resûlullah'ın talimat ve uygulamalarına gerekse Kur'an'ın ilkelerine aykırı bulunmuştur. Kaynaklar, Müslümanların gayri müslimlere ne kadar insanî muamele yaptıklarını ve onların da Müslümanların bu âlicenap tavırlarına karşı duydukları hayranlığı ortaya koyan rivâyetlerle doludur. Bazı Ehl-i kitap mensuplarıyla yapılan antlaşmalara onları tahkir edici hükümler konulduğuna dair rivâyetler zayıf olup, bunlar Rasûlullah'ın tatbikatı ve Kur'an'ın ilkeleriyle örtüşmemektedir.⁸⁷ Âyetin bağlamına göre, burada vergi veren tarafın uyrukluğu kabul etmesi gerektiğine işaret edilmektedir. Bir başka anlatımla, bu vergiyi ödeyen gayri müslimler kendilerini sadece düşmana karşı koruma anlaşması yapan ve Müslümanları parayla istihdam eden taraf gibi görmemelidirler. Aynı ülkeyi paylaşıyorlarsa karşılıklı hak ve vecîbe anlayışı içinde ülkenin yasal düzenine tâbi olduklarını kabul etmelidirler. Kendi ülkelerinde Müslümanlarla bu antlaşmayı yapmışlarsa, düşmana karşı, onların egemenliğini kabul etmiş olmanın icaplarına uymalıdır.⁸⁸

Sonuç olarak denilebilir ki, konunun delilleri çerçevesinde ikinci görüş daha kuvvetli ve İslâm'ın insana hürmet etme prensibine daha uygundur. 'Sağırın' kelimesinin türediği 'sağar' kelimesi, Şâfiî gibi bazı fakihlerin de söylediği gibi, hükümleri kabule boyun eğdirmektir. Yoksa hakir görmek ve küçümsemek değildir.

Son olarak çalışmamızın bu bölümünde günümüzdeki durum hakkında kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

D. GÜNÜMÜZDEKİ DURUM

Bugün, Müslüman ülkelerde gayri Müslim vatandaşlar bulunduğu gibi, gayri müslim ülkelerde de çok sayıda Müslüman vatandaş bulunmaktadır. Müslüman olan ve Müslüman olmayan devletler, daha kolay anlaşabilmeleri için, içlerindeki azınlıkların dînî inanç ve uygulamalarını göz önünde bulundurmamak durumundadırlar. Diğer taraftan, İslam ülkelerindeki Kitap ehlinin, müslümanlarla aynı haklara sahip tutulmaları gerektiği gibi, Kitap ehli ülkelerindeki müslümanların da diğerleri ile aynı haklara sahip olmaları gerekir. Zira Hz. Peygamber'in bir zimmîyi haksız yere öldürene cennetin haram kılınacağını ifade etmesi⁸⁹ zimmînin can, mal ve her türlü haklara sahip olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Öyleyse, insan hak ve hürriyetlerini savunan gayri müslim ülkeler de, müslümanlar için aynı hak ve hürriyetleri uygulamak durumundadırlar. Ancak günümüzde, birçok

⁸⁶ Bu tür yorumlar için bkz. es-Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, III, 228; el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, II, 282.

⁸⁷ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, I, 23; Mehmet Erkal, Cizye, *DİA*, VIII, 42.

⁸⁸ Hayrettin Karaman vd. *Kur'an Yolu*, II, 753.

⁸⁹ Buhârî, *Kitâbu'l-Cizye*, (58), Bâb 5.

İslam ülkesinde ve müslüman olmayan ülkelerde insan haklarına gereği gibi riayet edildiğini söylememiz biraz zor gözükmektedir.⁹⁰

SONUÇ

Makalede ele almış olduğumuz Tevbe suresinin 29. ayeti, 9/630 yılında Mekke'nin fethi sonrasında gerçekleşen Tebûk Gazvesi öncesinde indirilmiştir. Âyet, Ehl-i kitap olan Yahudi ve Hıristiyanlardan bahsetmektedir. Müslümanlarla gayri müslimler arasında yapılan anlaşmayı içeren cizye ile ilgilidir ve Ehl-i kitaptan bazılarının Allah'a ve âhiret gününe inanmadığını haber vermektedir.

Âyetin ele almış olduğumuz bölümünün meallere yansımada bazı farklılıklar olduğunu gördük. Ancak bu farklılıklar İbn Teymiye'nin de dediği gibi zıtlık ihtilafından ziyade çeşitlilik ihtilafı kabilindedir.

Cizye, İslam Devleti'nin himayesinde yaşayan Ehl-i kitaptan alınan bir vergi türüdür. Bu, bir ceza değil, onların Müslümanlar tarafından himaye edilmelerinin bir bedelidir. Gayri Müslimlere, cizye karşılığında İslâm'ın medenî ve cezaî hükümlerine boyun eğmeleri şartıyla, İslâm ülkesinde emniyet içerisinde yaşamlarını sürdürmelerine izin verilir. Çünkü İslâm onların ibadetlerine ve dini işlerine karışmaz.

Cizyenin nasıl uygulanacağı, kimlerden alınacağı, miktarı, zamanı, müşrik ve mecûsilerin durumu, cizye vermeyenlerle ilgili yaptırımın ne olacağı vb. hususlar daha ziyade fıkıh ilminin alanına girdiği ve konu fıkıh kitaplarında detaylarıyla ele alındığı için, bu gibi meseleleri inceleme gereği duymadık.

Âyette geçen 'yed' kelimesi kişinin bizzat cizyeyi kendisinin ödemesi, cizyeyi alanın verenin hakimiyeti altına girmesi ve cizye verenin alan kişiye bu cizyeyi bir lütf olarak vermesi gibi anlamlara geldiğini gördük. Cizye vermeleri esnasında Kitap ehline gereken kolaylığın sağlanması da bu lafzın anlamında mündemiçtir. İbn Kayyim, bu kelimedenden hareketle, cizyenin gücü yetenden alınması, yetmeyenden ise alınmaması gerektiğini söylemektedir.

Şâfiî, Nevevî, İbn Kayyim el-Cevziyye ve Kâsımî'ye göre âyette zikredilen 'sâğirûn' kelimesinden hareketle, kendisinden cizye alınan Kitap ehline kötü muamelede bulunulması, ne âyetin ruhu ile, ne de Rasulullah ve Ashâbının uygulamaları ile bağdaşır. Bize göre de âyette yer alan 'an yedin ve hüm sâğirûn' ifadesinden yola çıkarak gayri müslimlere kötü şekilde davranılması, onlara hakaret edilmesi, onların küçük düşürülmesi veya onlara işkence yapılması yönündeki görüşler, Kur'an'ın geneli ve Hz. Peygamber ve Sahâbenin tatbikatı ile bağdaşmayan yorumlardır. Bu bağlamda âyetin hükmü gereği, Ehl-i kitap ve Müslümanlar birbirlerine karşı saygı ve hoşgörülü bir şekilde buldukları ülkelerde yaşamlarını sürdürmek

⁹⁰ Bu konuda bkz. Yusuf Fidan, *İslam'da Yabancılar ve Azınlıklar Hukuku*, İstanbul 2005, s. 302; Remzi Kaya, *Kur'an'a Göre Ehl-i Kitap ve İslam*, Bursa 2004, s. 92.

durumundadırlar. İdareciler de azınlık durumunda bulunan vatandaşlarının dini hassasiyetlerini dikkate almalıdırlar. Müslüman idareciler Ehl-i kitap vatandaşlarının haklarını, Kitap ehli idareciler de Müslüman vatandaşlarının haklarını korumakla yükümlüdürler.

KAYNAKÇA:

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1402/1982.
- Ali Özek-Hayrettin Karaman-Ali Turgut-Mustafa Çağırıcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâl-i*, Ankara 1997.
- Atay, Hüseyin, *Kur'an Türkçe Çeviri*, Ankara 2003.
- Ateş, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâl-i*, İstanbul trs.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, İstanbul 2003.
- Becker, C. H., "Cizye", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1963.
- Beğavî, Huseyin b. Mes'ûd, *Meâlimu't-Tenzil (Tefsiru'l-Beğavî)*, Beyrut 1987.
- Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, Beyrut 1423/2002,
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul trs.
- Buhârî, *Sahih*, İstanbul 1992.
- Bulaç, Ali, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı*, İstanbul trs.
- Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Beyrut 1405/1985.
- Cevziyye, İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli Zimme*, Beyrut 1994.
- Çakır, Mehmet, *Kur'an-ı Kerim ve Türkçesi*, Ankara trs.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1964.
- Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsiru'l-Hadîs*, Beyrut 1964.
- Duman, M. Zeki, *Beyânü'l-Hak*, Ankara 2006.
- Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-Harac*, Kahire 1397.
- Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, (Çev. Cahit Koytak&Ahmet Ertürk) İstanbul 1999.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu'l-Luga*, Kahire 1964.
- Firuzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, İstanbul 1305.
- Halil Atuntaş-Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim ve Meal*, Ankara 2006.
- Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, Beyrut 1988.
- Hayrettin Karaman, Mustafa Çağırıcı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an Yolu*, Ankara 2007.
- Heyet, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1986.
- İsfahânî, Râğîb, *el-Müfredât*, Beyrut 2001.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus 1997.
- İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsü'l-Luga*, Beyrut 1991.
- İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Muhammed İbrahim,

- Muhammed Ahmed Âşûr, Abdülazîz, İstanbul 1984.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım, *Kitâbu 'l-Envâl*, Kahire 1981.
- Kallek, Cengiz, Haraç, DİA, İstanbul 1997.
- Kâsımî, Muhammed Cemâleddîn, *Mehâsinu 't-Te 'vîl*, yy. 1957.
- Kaya, Remzi, *Kur'an'a Göre Ehl-i Kitap ve İslam*, Bursa 2004.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi 'l-Kur'an*, Kahire 1967.
- Kutub, Seyyid, *Fizilâl-il Kur'an*, İstanbul trs.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh, Muvatta, İstanbul 1401/1981.
- Maturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmûd, *Te 'vîlâtu Ehl-i Sünne*, Beyrut 2004.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan, *el-Ahkâmu 's-Sultâniyye*, Kahire 1978.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhimu 'l-Kur'an*, İstanbul 1986.
- Muhammed Reşid b. Ali Rıza, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Hakîm (Menâr)*, Mısır 1990.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc en-Nisâbüri, *Sahih*, İstanbul 1401/ 1981.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer, *Meâni 'l-Kur'ân*, thk. Yahya Murad, Kâhire 2004.
- Ömer Dumlu&Hüseyin Elmalı, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı (Meal)*, İzmir 2001.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an-ı Kerim Meali (Türkçe Çeviri)*, İstanbul 1994.
- Razi, Fahreddîn, *Tefsîru 'l-Kebîr*, Tahran trs.
- Rosenthal, Franz, "Some Minor Problems in The Qur'ân", *The Joshua Starr Memorial Volume*, (Jewish Social Studies, Publications, no. 5, New York, 1953).
- Suyûtî, Celâleddîn, *ed-Durru 'l-Mensûr fi 't-Tefsîri bi'l-Me 'sûr*, Beyrut 1314.
- Taberi, Muhammed Cerîr, *Tefsîru 't-Taberi*, Mısır 1968.
- Tuğ, Salih, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984.
- Wensinck, A. J., *Miftâhu Künûzi 's-Sünne*, Mısır 1934.
- Yâvuz, A. Fikri, *Kur'an-ı Kerim ve İzahlı Meâli Âlisi*, İstanbul trs.
- Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, İstanbul 1998.
- Yusuf, Fidan, *İslam'da Yabancılar ve Azınlıklar Hukuku*, İstanbul 2005.
- Zemahşeri, Ebu'l-Kâsım Carullah Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâ'iki 't-Tenzil ve 'Uyûni 'l-Ekâvîl fi Vücûhi 't-Te 'vîl*, Mısır 1380/1966.
- Zuhayli, Vehbe, *ei-Tefsîru 'l-Munîr*, Beyrut 1991.